
OSMANLI DEVLETİNDE SEÇKİN (ELİT) BÜROKRASI SINIFININ OLUŞUMU ÜZERİNE BAZI DÜŞÜNCELER -1-

*Bekir GÜNAY *Kocaeli Üniversitesi*

Bu makalenin temel aldığı soru Elit teorileri çerçevesinde Türk elitizimini¹ aramak değildir. Amaç, Osmanlı devletinin son dönemlerinde ortaya çıkıp Cumhuriyetin ilk yıllarında giderek güç kazanan ve Türkiye'nin 1960 sonrasında siyasi tarihini kontrol altına alan seçkin(elit) bürokrasinin nasıl oluştuğunu ve oluşuktan sonraki ilerleme sürecinde geçirdiği evreleri analiz etmektir. Makale iki bölümden oluşmaktadır. Bu bölümde Osmanlı devletindeki seçkin bürokrasinin oluşum evreleri anlatılır, diğer bölümde ise cumhuriyet dönemini değerlendirilmektedir.

Cumhuriyetin bürokratik oluşumunu 1923 değil 1830lu tarihlerde aramak gerekir. Devletler yıkılsa da yönetim anlayışları devam eder. Rejimler veya yapılar değişse de değişmeyen yönetim anlayışı vardır, bunun en tipik örneği Türk bürokrasinde görülür.

Cumhuriyet bürokrasi aslında ilk çağlardan beri gelen Türk devlet geleneğinin devamıdır. Bu geleneksel çizgideki yönetim anlayışının özellikle dış çarpanlarla nasıl değiştiğini makalenin ilerleyen bölümlerinde analiz edeceğiz. Buna paralel olarak şimdi Türk devlet geleneğindeki ana prensipleriyle uygulamalarını bazı örneklerle

* Yrd. Doç. Dr., Kocaeli Üniversitesi, İ.İ.B.F Uluslararası İlişkiler Bölümü.

¹ Ali Arslan, "Eşitsizliğin Teorik Temelleri Elit Teorisi", Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, (6), 2003/2, s.115-135.

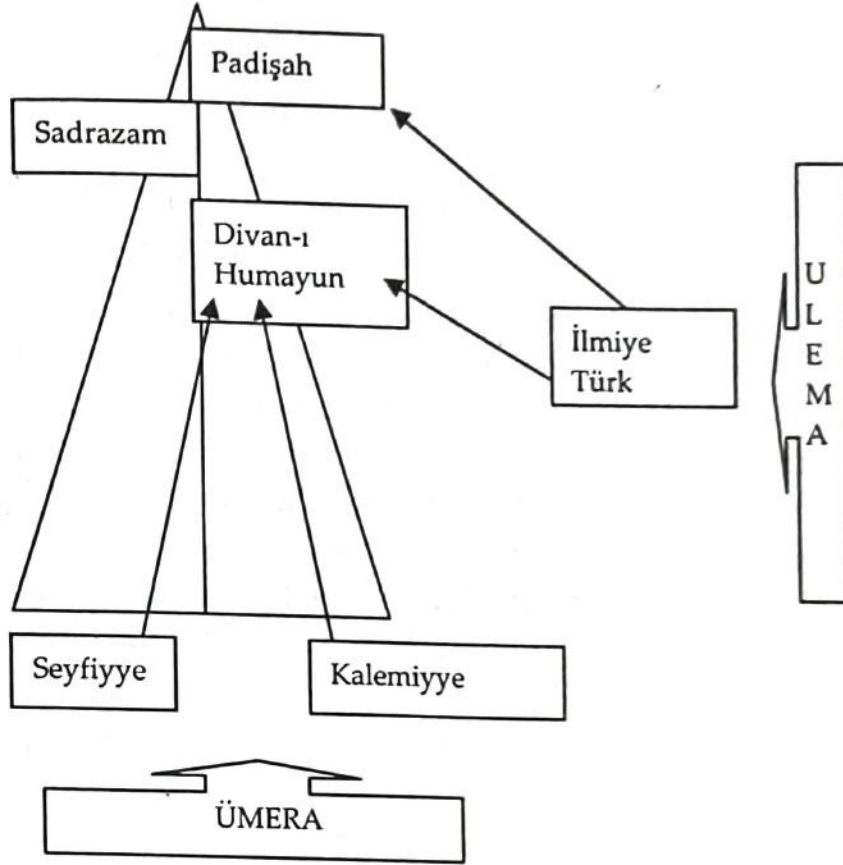
hatırlamakta fayda vardır. İslamiyet öncesi Türk devletinde Hakan, siyasi erkin ana unsuruydu. Hakanı diğer devrin hükümdarlarından ayıran fark Tengri(Tanrı), Kurultay ve Töre gibi tek adam veya diktatör olmasını engelleyen faktörler vardı. Bu unsurlar Hakanı, istediğini yapan bir hükümdar yerine millete hizmet eden bir hizmetçi haline getirdi. İslamiyet sonrası özellikle Selçuklularla birlikte Hakanın yerine alan Sultanların yanında profesyonel yönetici ve kurumlar ortaya çıkardı. Bunlar Divan ve Vezirlik müesseseleriydi. Divanlar bir bakıma "Bürokrat veya yönetici sınıfın varlığının" sistemin içinde tanımlanmasıydı. Nizam-ı mülk'ün "Siyasetnamesinde" başarılı devlet yönetimi anlatılırken, bürokratların devlet düzeni içindeki rolleri ayrıntılı olarak anlatıldı.

Klasik Selçuklu yönetim anlayışı Osmanlı devletin de Fatih Sultan Mehmet'e kadar devam etmişti. İstanbul'un Fethi ile birlikte Osmanlı Devletinin ufkunda önemli değişiklikler olmuştu. Osmanlı devleti artık "Devlet-i aliyye" yani dünya devleti hüviyetindeydi. Osmanlı bürokrasi de ona göre yapılandırıldı. Fatih Kanunnamesiyle (Kanun-ı Kadim) kafalarda oluşan gerçek Osmanlı devlet sistemi kuruldu. Kanunnamede, Padişahın yanında etkin bürokraside görev alacak kurumlar ve görevlerde tanımlandı. Bu sistem 1830 a kadar sürecek Osmanlı sistem idi. Nitekim Osmanlı belgelerinde Fatih'ten sonra gelen Padişahların fermanlarında veya Hatt-ı hümayunlarında geçen "eccadım, atam" tabirlerinde kast edilen kişinin Osman Gazi değil Fatih olduğu anlaşıldı.

Bu sistemde padişah esas unsurdur. İslamiyet öncesi Türk devletlerindeki Hakan rolü burada aynen korundu. Osmanlı bürokrasisinde Padişahın altındaki yapı dikkate değerdi. Bu yönetimde etkin rol Divan-ı Hümayuna(DH) verildi. DH üyelerine baktığımızda "Vezir-i azam vekil-i mutlak." Yani, Padişah adına mutlak yetkiye sahip tek makamıdır. Devlet, halkın güvenliğini, emniyetini, ekonomik gücünü, adaleti korumakla görevliydi. Bunlar, DH'nun asli vazifesi idi. DH üyeleri seyfiye, kalemîye ve ilmiye sınıfından oluşurdu.² Seyfiye ve Kalemîye devşirme orijinliydi. Seyfiye, hem profesyonel asker olarak Yeniçerileri, hem profesyonel yönetici olarak da Ümerayı (subaşı, beylerbeyi) oluşturdu. Kalemîye, sayısal olarak azdı. DH daki Reisülkütab'ın başkanlığında kayıtları tutan ekibiydi. Kalemîye, Osmanlı devlet sisteminde vizyon

² Seyfettin Aslan, Abdullah Yılmaz, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Bürokratik Yapı ve Düşüncesinin Değişimi", Cumhuriyet Üniversitesi, İ. B. F. Dergisi, C. II, Sayı 1, s. 289.

değişikliğine paralel olarak ilerleyen asırlarda etkinliğini artırdı.³ Bu iki gruba verilen genel isim "Ümera"dır. İlmiye ise icracı rolü olmadığından (Kadıyı ayrı düşünürsek) esas görevi, devletin vizyon ve misyonuyla uğraşp, sistemde tıkanan yerleri gözlemlemek, eksiklikleri teşhis ve tedavi etmektir. Padişahla direk görüşen "ulema" Türk orijinliydi.

Ana Hatlarıyla Klasik Dönem Osmanlı Bürokrasi

Ulema ile Ümeranın buluştuğu yer Divan-ı Hümayun'du. Bu sistemde Padişah dengeleyici rolündeydi. DH, Padişahın güçlerini frenlemekteydi. Yönetim anlayışı adem-i merkeziyetçiydi. Benzer yapı eyaletlerde de vardı. Bu sistem, "Klasik dönem" diye adlandırılır ki kastedilen kısım "Fatih-Kanuni" arasıydı. Kanuni Sultan Süleyman sonrası III.Selim'e kadar olan dönemde Osmanlı bürokrasinde yozlaşma başladı. Devlet sistemindeki bozulma nedenlerinden biri de Ulemanın merkeze çekilip kendini ümera sanması idi. Ulema ümeralığa soyundu. Kendini devlet olarak görmeye başladı. "Din u Devle" düşüncesi yavaş yavaş terk edildi. Sistem kendini güncelleme, hastalıklarını teşhis ve tedavi etme yeteneğini yitirdi. Bu süreçte roller karışmaya başladı.

³ Carter V.Findley,Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform Bab-1 Ali(1789-1922),İstanbul 1994,s.46.

Görevlerde aksamalar oldu. Makamlarda alan boşalmaları görüldü. Kurumlar görevlerini yapmamalarından dolayı sistemdeki boşluklar, yapı da olmayan müesseseleri çıkarmaya başladı. Bir bakıma sistem kendi "gayr-i meşru" çocuklarını doğurdu. Bunların başında "ayanlar" gelir.⁴ İlerleyen yıllarda Ayanlar devlet içinde devlet haline geldiler. Yönetim anlayışı "adem-i merkeziyetçilikten uzaklaşıp, federasyona" doğru kaydı.

III.Selim'e kadar Koçi Bey Risalesi ,Hasan el Kafi'nin Düsturu'l-amel, Katib Çelebinin Mizanu'l-hak.. adlı eserleri ile bir şeylerin yanlış gittiğini ve düzeltilmesi gerektiği fikrini yöneticilere sundular. Fakat Osmanlı idarecileri tarafından düzeltmeler konusunda somut adımlar atılmadı.

SEÇKİN(ELİT) BÜROKRASİNİN OLUŞUMUNA DOĞRU

Bozulmaya çare arama döneminin son çırpınışları olarak görülen III. Selim devri bir başka bakış açısıyla cumhuriyete doğru giden süreci de başlatan evre oldu. III. Selim dönemi farklı farklı tanımlamalar dönemidir. Aslında bu evre Klasik dönemden⁵ II. Mahmut dönemine geçişin adıdır. Bu dönem kontrolden çıkan bürokrasinin geldiği son noktayı da gösterir. "Ülke menfaatleri mi, kendi menfaatleri mi?" sorusuna cevapta "kendi menfaatlerinin" daha baskın olduğunu ve bunun için gerekirse tüm sistemi yok etmeyi göze alan bürokratin kişiliğini gösterir.

Osmanlı bürokrasinin ikinci oluşumu II. Mahmut döneminde oldu. Cumhuriyet bürokrasinin temeli bu zamanda atıldı. Bürokrasi yeniden yapılandırıldı. Klasik dönemin ana gücü seyfiye (yeniçeri) sistem dışına itildi.

II. Mahmut Devri

III.Selim zamanında Seyfiye devlet sisteminin ana gücüydü. Seyfiyenin askeri gücü yanında Avrupalı Tüccarla olan yakın ilişkileri, Kapalı Çarşı vb. ekonomik alanlardaki belirleyici etkisiyle ülke de ekonomik bir aktör olarak da bilinir. Ekonomik aktör Yeniçeriye gizlice destekleyenlerin arasında zaman zaman yabancı elçiliklerinde olması manidardır. Nizam-ı Ceditle Padişah bu durum düzeltmeye çalışır, fakat başarısız olur. Nizam-ı Cedit'in ortadan kaldırılmasında rol alan Kabakçı Mustafa ve avnesinin isyan sonrası "Hüccet-i şerifle" korunması ilerleyen tarihimizde göreceğimiz "darbecilerin anayasa ile korunma geleneği" de bu şekilde başlatıldı.

⁴ Yücel Özkaya, Osmanlı İmparatorluğunda Ayanlık, 1994 Ankara, s.7-12.

⁵ Muhammet Şahin, "Osmanlı Yöneticilerinde Zihniyet Değişimi ve Batılılaşmanın Başlangıcı", Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi, C.XXVI., Sayı 3(2006), s.233.

II.Mahmut'un Yeniçeri ocağının kaldırılması olayı aynı zamanda bürokrasi tarihimizde dönüşüm noktasıdır. Yeniçeri ocağının kaldırılmasında tüm fatura seyfiye sınıfına kesildi. Bu olay sonrası Devleti yeniden yapılandırma sürecinde Fatih'in kurduğu Osmanlı devlet sistemi tamamen ortadan kaldırıldı. Günümüze kadar gelecek "devlet sistemi" kuruldu.

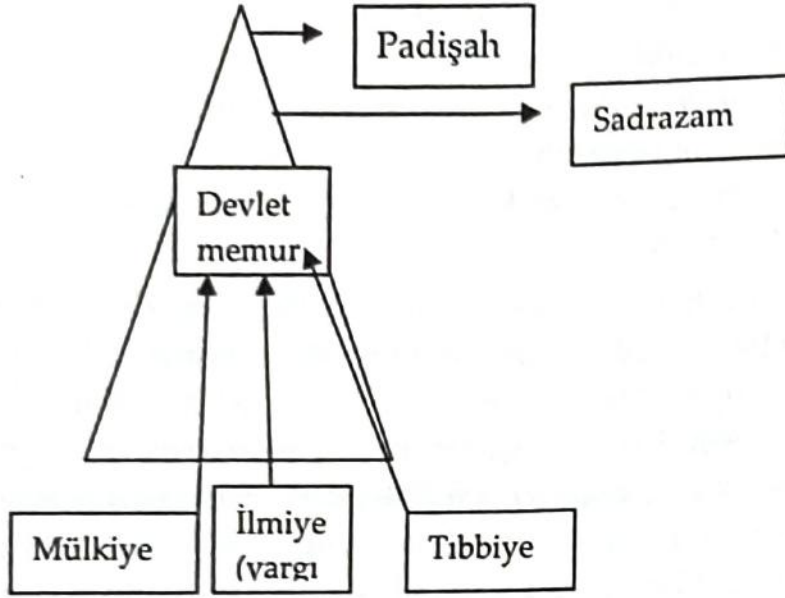
Klasik Osmanlı devlet sistemindeki Seyfiye, İlmiye ve Kalemeye üçgeninde Seyfiye II.Mahmut döneminde sistem dışına atıldı. Kurulan, Asakir-i Mansuriye-i Muhammediye Yeniçeri Ocağı kadar gülcü bir kurum değildi. Siyasi erk (padişaha) tabi bir figüran olarak tanımlandı. II.Mahmut Seyfiyenin boşalttığı yeri Kalemeye'nin uzantısı olan yeni bir aktörle doldurdu. Bu aktörün adı Mülkiyeydi. Mülkiye sadece Kalemeye değildi. Mülkiye, tıbbiye ve mekteplilerden(kolejliler) oluşan yeni bir birimdi. Bu yeni gücün adı "Devlet memuruydu."

Kurulan yeni sistemde Devlet, otoriter merkezîyetçi sert bir yapı olarak tanımlandı. Sistemin ana omurgası yine padişah'tı. Devletin gücü devletin memuruyla bütünleşti. Devlet memuru içerisindeki etkin olan birim mülkiyelilerdi. Sistemin kalıcı ve devamlı olması için eğitim kurumları oluşturuldu.

II. Mahmut'un tanımladığı devlet sistemi ile Fatih'in oluşturduğu devlet yapısı birbirlerinden tamamen farklı vizyonlara sahipti. Fatih'le küresel ölçekleri hedefleyen devletle bürokratik yapı birbirine uygundu. Devlet adem-i merkezîyetçi idi. Devlet, Halkın bütün renkleriyle farklılarını kucaklayan bir anlayışa sahipti. II. Mahmut'un kurduğu sistem ise tam ters yapıda idi. Osmanlı devletinin görüntüsü küresellikten bölgeselliğe inmiş, hatta yıkılma sendromlarını gösteren bir devlet portesini çizmekteydi. Devlet adem-i merkezîyetçiliği terk edip yerine merkezîyetçiliği benimsedi.

Devletin gücünü halka hissettirecek olan "devlet memuru" idi. Devletin gücü yanına varılamayan, ulaşılamayan kutsal güç olarak tanımlandı. Kutsal güce sahip olan Üst düzey yönetici gruptu. Devlet ilk kez memuruna aylık maaş vermeye başladı. Memur olacak çocukları küçük yaşta alıp, devrine göre modern mekteplerde parasız eğitim verildi. Devlet yurtlarında kalıp üzerine de burs alan öğrenciler ilerleyen yıllarda iş garantisiyle "devletin memuru" oldular.

Devlet memurunun yapısını açtığımızda klasik dönem uleması ile ümeranın bir bileşkesiyle karşılaşırız. Burada farklı olan durum ise seyfiyenin gücünün kırılıp bir bakıma sistem dışına itilmesidir.

Kaba Hatlarıyla II.Mahmut Dönemi Osmanlı Devletinin Bürokratik Yapısı

Bu yapıda seyfiyenin boşalttığı yeri mülkiye doldurdu. Mülkiyenin etkin olmasının nedenlerine baktığımızda Osmanlı devleti vizyonuyla ilgili bir durum vardı. İlerleyen devlet yerine, geriye çekilen devlet tarzı seyfiyenin yerine hariciye memuru ortaya çıkardı. Mülkiyedeki Hariciyelilerin öne çıkmasının sebebi de budur. Buna paralel olarak, III. Selim döneminde başlayıp, II. Mahmut'la da devam eden yurtdışına öğrenci gönderilmesi Mülkiyenin güçlenmesini artırdı. Birinci nesil öğrenciler Avrupa'daki eğitimlerinin sonunda devletin yetkili makamlarına geldiler. Bu nesil bir sonrakine kol kanat germeye başladı.

II. Mahmut döneminin etkin devlet adamları Akif ve Pertev Paşa zamanlarında⁶ başlayan bu uygulama bürokraside seçkin(elit) grupların doğuşuna zemin hazırladı. Osmanlı kaynaklarında "Tuğsuz Padişah" olarak tanımlanan Pertev paşa sonraki yılların etkin isimleri olacak olan Mustafa Reşit paşa ve Sadık Rıfat Paşayı koruyup yetiştirecekti. Bu paşalarda Ali ve Fuat paşaların gelişini hazırlayacaklardı. Mülkiye de bir üst rütbe altından gelen nesli koruma kollamaya başladı. Bürokrasideki ilk seçkinler sınıfı oluşmaya başladı. Sürecin kalıcı olmasında eğitim önemli yer tuttu. Gayet parlak sıradan insanların çocukları parasız yatılı mekteplerde eğitim alırdılar.⁷ İlk, orta eğitim

⁶ Carter V.Findley, *Kalemiyeden Mülkiyeye, Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*, İstanbul 1996, s.72-73.

⁷ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul 1983, s.136.

sonrası Galatasaray Sultaniyesi vb. okullarda yatılı eğitimler verildi. Aileden uzak birbiriyle ağabey-kardeş ilişkisi ile kaynaşmaya başladılar. Eğitim süreci liseden sonra Fransa da devam etti. Seçkin Bürokratların Avrupa'daki eğitimleri sonrası başlayan memuriyet hayatlarındaki samimiyet ölünceye kadar devam etti. Aralarındaki "ağabey kardeş ilişkisi" onları başka kardeşlik gruplarına götürdü.

Mülkiye icracı makamları kontrol ettiği gibi zamanla da yargıda gücünü hissettirdi. Yargıç artık "devlet memuru" idi. Yargılamada klasik dönemde "din ü devlet" önceliği II. Mahmut'la birlikte "devlet" oldu. Yargının kırmızı çizgisi artık devletti. Avrupa da eğitim alan devlet memurları sistemde geniş alanı kontrol etmeye başladı. 1839-1876 tarihleri arasında Osmanlı da "devlet memurunun" hakimiyetinden söz edilmeye başlandı. Seçkin(elit) Avrupalı, Boğazda yalılarda ikamet eden veya Lalelideki Tayyare ile Beşiktaş'ta Akaretlerdeki lojmanlarında oturan "Bab-ı Ali Burjuvası" oluştu. Osmanlı devletindeki yeni memur tipi kendini devlet olarak algıladı. Ali, Fuat paşaların yönetimde bu güç zirveye çıktı. Seçkin bürokrat tipinin düşünce dünyasında "vatan mı yahut mülkiye mi" sorusu vardı. Bu sorunun cevabı yıllarca "Mülkiye" oldu.

Türk bürokratik elitizmi Fransız ekolünü benimsedi. Fransa'daki bürokratik hastalık aynen Türk bürokrasine de geçti. Aristokrat kimliği bürokrasiye bulaştı. Garip olan Fransa da aristokrat bir sınıf varken Türkiye'de yoktu. Sıradan insanların yurtdışında eğitim alan çocukları etkili kadrolara sahip olup buradaki ayrıcalıklarını çocuklarına aktarmak istediler. Çocukları da onların yolunu izlemeye başladı. Artık Bab-ı Ali burjuvası doğdu.

Muallim Cevdet "Mekteb ve Medrese" adlı kitabında yazdığı gibi mekteplilerin yanında medreselilerde varlıklarını devam ettirdi. Osmanlı toplumunda mektepliler, medreseliler ile birlikte yabancı kolejlerden eğitim alan bir nesil daha geldi. Toplum içinde üç farklı nesil oluştu. Siyasal hayatta baskın olan mekteplilerle birlikte yabancı kolejlilerdi. Medreseliler yavaş yavaş sistem dışına itmeye başlandı. Bab-ı Ali Burjuvası, merkezi tamamen kontrol etti. Mülkiye diğer grupları sistem dışında tutmayı başardı. Padişahlık makamı da bunu destekledi.

1839-1876 yıllarındaki baskın olan memur tipi böyle idi. Günümüzdeki devlet kadrolarındaki seçkin(elit) bürokratin temeli bu dönemde atıldı. Devlet bürokrasindeki memur iş üreten değil durumu ve kendini kurtaran bir psikoloji ile çalışmaya başladı. Özellikle II. Abdülhamit devrinde görülecek olan "idare-i maslahatçılık" anlayışı tipik memur karakteri oldu. Bunu Başbakanlık Osmanlı Arşivlerindeki

belgelerde bariz olarak görmek mümkündür. Klasik dönemde daireler için kullanılan "kalem" tabirinin yerini "büro" almaya başladı. Yine klasik evrede Osmanlı bürokrasinin geliştirdiği yazı türü olan "divani" terk edilip, estetikten yoksun yazı türü olan rik'a benimsendi. XIX. yüzyılın sonuna doğru yazışmalarda Fransızca kullanılmaya başlandı. Türk bürokrasinde dil konusundaki en garip uygulama Hariciye Nezaretinde görüldü. Her hangi bir ülkedeki Türk Büyükelçisi İstanbul'daki Hariciye Nezareti ile olan yazışmaları Fransızca yazmaya başladı. Yazanda okuyanda Türk olmasına rağmen yazışma dili "Fransızca" idi. Bunlarca ilgili sayısız vesika bugün Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Hariciye Siyasi(HR-SYS) fonunda görülebilir. Bu dönemde ilginç bir gelişmede bürokrasinin yanında oluşan Türk basının durumudur.

Devletçi Basının Oluşumu

Avrupa'da basın Osmanlı devletinin Klasik döneminde ulemanın görevini üstlenmişti. Yani sistemin vizyonu ile ilgilidir. Basın uygulamalarındaki yanlışlıkları yönetenlere gösteren yapıcı muhalefet rolünde idi. Avrupa'da basın Fransız ihtilaliyle birlikte bir siyasal kuvvet olarak tanımlandı.

II. Mahmut'la beraber Türk bürokrat oluşumuna paralel olarak "bürokrat veya devlet basını" da Osmanlı devletinde oluştu. "Takvim-i Vekayiyle" birlikte "resmi gazeteci" kavramı doğdu. Avrupa'da eğitim alan devlet memuru akşamları Bab-ı Ali de gazeteler çıkarmaya başladı. Gazete ilerleyen yıllarda kendini siyasal yapının içinde yapıcı muhalefet kimliğinden ziyade "devlet benim gözüyle" olaylara bakarak kendini esas güç gibi gördü.

Meşrutiyet Halkın Siyasette Rol Alması mı Yoksa Figüranlaşması?

Meşrutiyet, halkın veya onun temsilcisi olan meclisin siyaset sahnesinde etkin olmasının adıdır. Bir başka açıdan Meşrutiyet Padişahın yetkilerinin sınırlandırılması mıdır? Yoksa Meşrutiyet, sistem dışına itilmiş Seyfiyenin Askeriye rolü ile geriye dönmesi mi dir? Yoksa, mülkiyenin Mecliste bürokrat mebus olarak seyfiyenin karşında kendini güçlendirip, sistemdeki hakimiyetini devam ettirmek istemesi mi dir?

Bu sorulardan ikisi doğrudur. İlki, Seyfiyenin Harbiye adıyla sert bir şekilde sisteme geri dönmesi, ikincisi de Mülkiyenin Mithat paşanın eliyle Meclisi kullanarak hâkimiyet alanını vermeme mücadelesidir.

Mücadele de temel kırılma noktası Abdülaziz'in ortadan kaldırılması ve akabinde gelişen Meşrutiyetin ilanıdır. Bürokrasi tarihi açısından

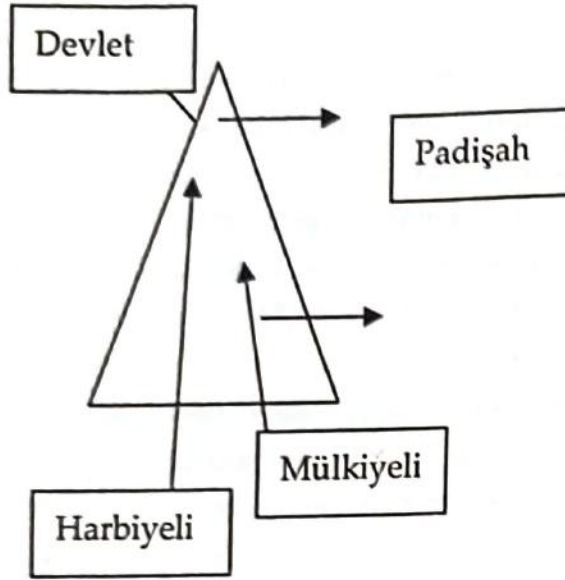
Meşrutiyet ise bir iktidar kavgasıdır. II. Mahmut döneminde sistem dışında gözüken Seyfiye aslında kendini yenileme fırsatını buldu. Ama geleneksel huyu olan iktidar mücadelesinden vazgeçmedi. Asakir-i Mansureye-i Muhammediye mensupları Askeri mekteplerde eğitim almaya başladılar. Mülkiye'ye paralel olarak açılan okullar (Mühendishane-i Berri Hümayun, Mühendishane-i Bahri-i Hümayun) " askerdeki değişiminin" kaynağı idi. Okullar da öğrenciler Fransız ve Prusya ekollerinin eşliğinde teknik ve zihinsel eğitimden geçirildiler. Öğrencilerde baskın olarak Fransız ekolünün devletçi askeri kimliği oluştu.

Hüseyin Avni paşanın şahsıyla Harbiyeli sistem içindeki varlığını yavaş yavaş göstermeye başladı. 1875 yıllarındaki dış politik gelişmeler (Balkanlardaki Bosna Hersek krizi) askerin sahne de öne çıkmasını sağladı.

Osmanlı tarihinde en çok tartışılan Sultan Abdülaziz'in ölümü tarihi bir olay olması yanında sonuçları itibariyle askerlerin sistemde yeniden etkin olmasıdır. Ölüm olayında Hüseyin Avni paşanın rolü tartışılmaz.

Hüseyin Avni Paşa şahsında yeni Harbiyelinin kimliğini analiz edeceğiz. Devletin değişik yerlerinden seçilen çocuklar mülkiyeliler gibi yatılı olarak okutuldu. İlk zamanlarda aranan soy sop sonraki sürelerde uygulanmadı. Yeni nesil Harbiyeli oluşmaya başladı. Yatılı okullarda okuyan çocuklar ailelerinden uzak yetiştiler. Bu çocuklarda baskın olarak meslek kimliği ve birlikte hareket etme yeteneği gelişti. Harbiyeli teknik açıdan Seyfiyeliye göre iyi yetiştirildi. İlk kez Harp Akademisi eğitime başladı.

H.Avni paşanın hayatıyla olayı analiz etmeye devam edelim. Paşa akademiye ikincilikle bittirdi. Harbiyeli olarak seraskerlik makamına kadar gelen paşanın kişisel ihtirasları onu iktidar oyunlarında boy göstermesini sağladı. H.Avni paşa Harbiyeli, Mithat paşa ise mülkiyeliydi. İki paşanın mücadelesi aslında iki grubun iktidar kavgasıydı. Abdülaziz'in ölümü Padişah olgusunun iktidardaki rolünün bitirilmesi idi. Abdülaziz'in ölümü ile birlikte kamuoyunda yaygın olan kanaat Hüseyin Avni paşanın işin arkasında olduğu idi. Nitekim Sultanın ölümünden sonra hanedanın tüm fertlerini ölüm korkusu sardı. İki paşa arasında başlayan mücadelede önde olan kişi H.Avni paşa ve Harbiyelilerdi.

Meşrutiyet Öncesi Güç Çatışmasında Osmanlı Devlet Yapısı Meşrutiyet Kime Meşrutiyet ...?

Tarih kitaplarında Meşrutiyet anlatımına baktığımızda halkın yönetimde söz sahibi olması, padişahın yetkilerinin sınırlandırılması, modern dönemin başlaması, cumhuriyete doğru giden yolun açılması gibi kelimelerle ifade edilir.

Bu çıkarım cümleleri kendi mantıkları içerisinde doğrudur. Ama birde bürokratik kuvvetler açısından olaya baktığımızda bu cümlelere şunu ilave etmeliyiz. "Meşrutiyetle meşrutiyet mücadelesini yapan bürokratik güçlerdir."

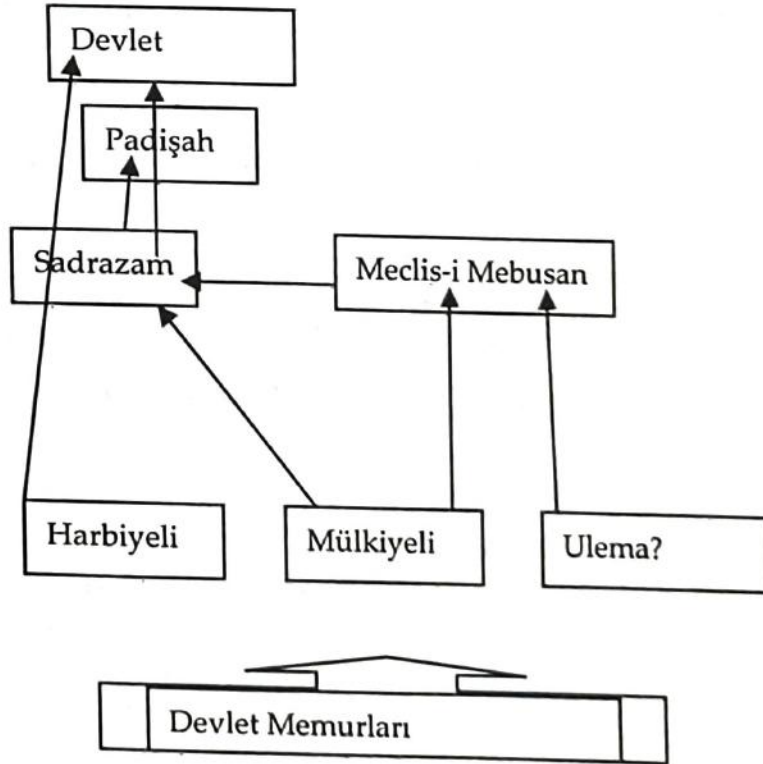
Harbiyeli ve Mülkiyelinin iktidar mücadelelerini analiz etmeye devam edelim. Mithat paşanın meşrutiyeti sahiplenmesinin altında yatan neden tıkanan oyunda oyunun bitirip farklı kuralları olan yeni bir oyunla mücadeleye devam etmektir. Tarih boyunca süren tüm iktidar mücadelelerin kamuoyuna yansıtılan "bütün yapılanlar halk için" etik cümlesi dikkat çeker.⁸ Nitekim Meşrutiyette de böyle bir mantık vardır. Ama Osmanlı devletinde iki kez denen Meşrutiyet olgusunda halk hiçbir zaman olmamıştır. Meşrutiyetin söylemiyle eylemi arasında halkın var olmadığı "meclis-i mebus" olgusunu incelendiğinde görülür.

Mithat paşa öncelikle H.Avni paşanın ölümü sonrası üstünlüğü ele geçirir. Meşrutiyet Mülkiyelinin tekrar iktidar olma yolunu açar. Meşrutiyet öncesi durumu hatırladığımızda Harbiyelinin kendini kabul ettirip yerini sağlamlaştırmış, belirleyici güç olma yolunda kendisine

⁸ Ahmet Yeşil, Türkiye'de Çok Partili Siyasi Hayata Geçiş, 1988 Ankara, s.9.

engel gördüğü, padişahlık makamını ise güçsüz kimselerden oluşturmuştur. Aslında bu resimde çıkan sonuç, II. Mahmut'un kurduğu devlet sistemi 50 yıl sonra iflas ettiği için. Sistemin bu tıkanıklarda kendini kurtarması gerekirken ki bu yapılamadı. Şimdi kurulan Meşrutiyetle benzer sorunların olmaması için gerekli tedbirler alındı. Fatih devrinden beri göreceli olarak varlığını devam ettiren Kanun-ı Kadim yerine kanunların esasını yeniden düzenlenmesi fikri giderek ağırlık kazandı.

1876 Kanun-ı Esasiyesiyle oyun yeniden kurulup roller yeniden tanımlandı. Oyunun başlayabilmesi için Padişahlık makamında bunu tanıması veyahut yeniden tanımlanan devlet sistemde padişahlık rolünü oynayacak, kendi sınırlarını bilen bir kişi olması gerektiği. Aranılan kişiyi V. Murat olamayacağı (akıl sorunundan dolayı) kesindi. Şehzade Abdülhamit bu fikre yakın durmaktaydı. Mithat paşanın ise Abdülhamit'e şüpheli yaklaşmasına rağmen tıkanık olan sistem için Meşrutiyet ilanı kaydıyla Abdülhamit'in iktidarına rıza gösterecekti. Şüpheler, vehimler bir kenara bırakılarak 1876 da Meşrutiyetin ilanı ile Osmanlı Tarihinde yeni bir evreye girildi. Bu dönemde Osmanlı devlet sisteminde yeni bir güç tanımlanır oda "Meclis-i Mebusandı."

I Meşrutiyet oluşan Osmanlı devletinde Güç Şeması

Meclisin kimlerden oluşacağı sorusu Türkiye’de farklı bir memur tipini gündeme getirdi. “Atanmış bürokrat mebus” dönemi başladı. Bu sistemde siyasal güç merkezi meclise geçti. Kimlerin mebus olacağı sorusu gündeme geldi. Tabii ki mülkiyeli bürokratlar yeni mebuslardı. Bu da bize Meşrutiyetin meşruluk sorunun sorgulamamıza imkan verir. Mebuslar halkın temsilcileridir. Halk tarafından seçilmesi söylemleri kâğıt üstünde olduğu gibi uygulamada da kalır. Bu düşünceleri I.Meşrutiyette gerçekleştirmek belki mümkün değildi. Ama uygulamanın sonraki dönemlerde aynen kabul edilmesi bir siyasi geleneğe dönüştü. Mebuslar için fırka veya partinin olması gerekirdi. Avrupa’daki uygulamanın yerine Osmanlıya özgü işlem hayata geçirildi. Mithat paşa iddia edildiği gibi Meşrutiyet taraftarı değildi. Padişah da Meşrutiyet istememekteydi. Aslında Meşrutiyet doğarken sahipsiz kaldı. Ortada Meşrutiyet değil iktidar ve güç mücadelesi vardı. Sistem bu amaca uydurulmaya başladı. Nitekim mebusların seçilmesini değil atanması dönemine geçildi.

Atanmış mebus uygulaması Türk siyasal hayatında bir gelenek haline geldi. Atanmış mebusların çoğunluğu Mülkiyelidir. Bir başka ifade ile güç, Mithat paşanın lehine geçti. Avrupa’dan eğitim olan genç bürokratların yüksek makamlara gelmesinin yanına şimdi de mebusluk makamı eklendi.

Avrupa’da 1830 ve 1848 ihtilal sonrası milli kaynaklı ve halkın iktidarda olduğu Devletler Avrupa’da yerlerini almaya başladı. Bu ihtilallerin arifesinde eğitim alan genç Türk bürokratları Meşrutiyet fikrine veya halkın yönetimde söz sahibi olması fikrine giderek sıcak baktılar. I.Meşrutiyetin ilanı ile yeni nesil için Avrupa’daki algılamalarına benzer bir siyasi tablo ortaya çıktı. Genç bürokratların (ki sonraki dönemde bu gruba “Jöntürk”ler olarak anılacaktır.) Meşrutiyete yükledikleri farklıdır.

1876 da Meşrutiyetin ilanı ile birlikte Meclis-i Mebusun oluşumu gündeme geldi. Mülkiye menşeli bürokratlar mebus olarak yeni sistemde etkin rol üstlenmeye başladılar. Bu yol bir başlangıçtı. Üst düzey devlet memurlarının mebus seçilmeleri veya atanmaları günümüze kadar süren uygulamadır. Bürokratin mebus olması icracı yetkisinin yanında (mebus olmayan ama mülkiyelik ruhu devam eden bürokratlar) yasama yetkilerini kontrol etmeleri sistem içinde giderek güçlenen aktör oldular.1876 da tüm güçler Mithat paşanın şahsında birleşti. Ama hesapları bozan dış politik gelişmelerdi. ‘93 harbi denen 1877-1878 Osmanlı Rus harbi iç politikadaki tüm dengeler alt üst etti. Sistem içinde

gücü sınırlandırılan Padişah rolünde olan II. Abdülhamit Kanun-ı Esasiyenin kendisine verdiği yetkiyi hiç düşünmeden kullandı. Gerçekte inanmadığı Meşrutiyeti askıya aldı. II. Mahmut döneminden sonra Padişahlık makamı tekrar sistemde belirgin güç oldu. Bir başka ifade ile II. Abdülhamit dönemi 93 harbi sonrası başladı.

II. Abdülhamit Dönemi "Katkı Devletçilik Algılaması"

II. Abdülhamit'le Osmanlı devletinde yeni bir sistem hayata geçirildi. Bu dönem kendine özgü bir yapıdır. '93 harbi , atanmış mebusların Meşrutiyeti zaman içinde sorgulama yapmalarını imkân oluşturdu. Bir başka tartışılan konuda II. Abdülhamit'in Meşrutiyetten ne anladığı idi. Her iki algılamadaki Meşrutiyette halkın iktidar olma durumu yoktu.

Yıldız Mahkemesinde Mithat paşanın Sultan Abdülaziz'in ölümü üzerine yargılanması da aslında Bürokratin gücünün kırılıp devlette ve halka yönetme gücünün Padişaha geçtiğinin duyurulmasıydı. Mahkeme sonrası Osmanlı devletinde II. Abdülhamit devri başlamış oldu.

Bu dönemin özelliklerinin başında Cumhuriyet evresinde de görülecek katı devletçilik olgusudur. Bu olgu çok sıkı uygulanır. Burada devlet otoritesi padişaha mı, devlete mi ait sorusu bir başka tartışma konusudur. Otoriter bir padişah portesi çizen II. Abdülhamit Osmanlı tarihinde en çok tartışılan padişahı oldu. Merkezî devlet anlayışında tüm yetkiler Padişahın şahsında toplandı. En küçük memur atamalarından seçimlerine kadar tüm konularda tek yetkili kurum padişahlıktı. Nitekim bunun en bariz sonucu Osmanlı Arşivi Yıldız Fonunda görülebilir. Bu fonda binlerce belgelere bakıldığında en küçük atamalarda dahi padişaha sorulmaktadır. Buradan iki mana çıkar. Padişah devletin tüm alanlarına nüfuz etmiştir. Ayrıca Bürokratin tüm nefes alanları Padişahın kontrolü altındadır. Bürokrasi padişaha tam itaat eden kendi üstünlüğünü yitiren "idare-yi maslahatçı" hizmet anlayışını kabul eden bir memur tipine dönüştü. Yeni memur tiplemesi bürokrasi de giderek artı. Osmanlı devleti tam bir memur devleti oldu. Devletin bütün coğrafyasındaki memur atamaları ve merkezde iş yoğunluğunu artırdı. Tüm eleştirilere rağmen bu dönemde bürokrasi işleri muntazam yürüyordu. Bu bir bakıma mekanik memuriyetlilikti. Bunun yanında seçkin memur tipi, II. Abdülhamit zamanında padişahla güç çatışmasına girmeden en zirve dönemini yaşadı. Bu dönemde Padişahın izlediği "bana tabi olun beni kuvvetlendirin bende sizi güçlendireyim" siyaseti etkin oldu. Bu süreçte üst bürokratların seçkinlikleri giderek arttı. Devletin siyasal alanı dışındaki güçleri sınırlı

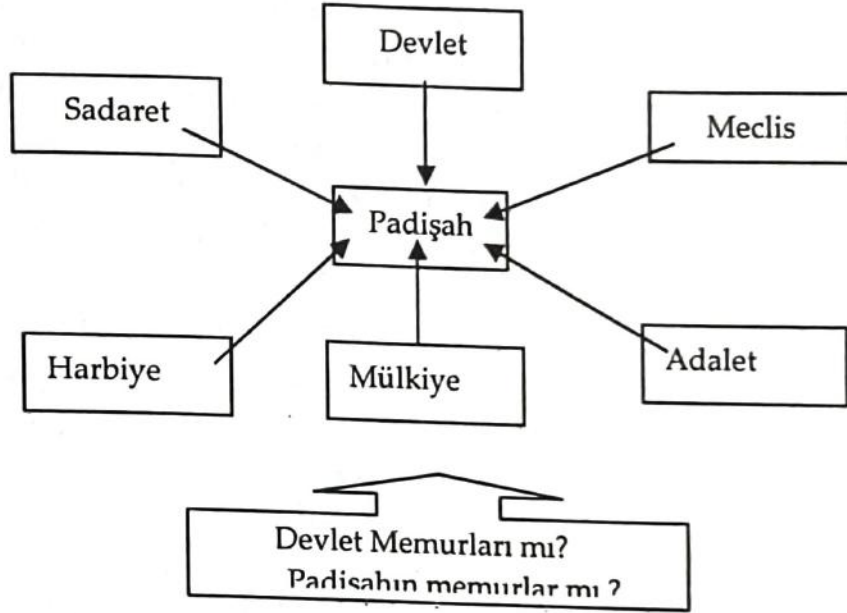
ise de maddi alandaki imtiyazları uç noktalara geldi. Bab-ı âli Burjuvası, Boğaziçi Burjuvasına dönüştü. Cumhuriyette de geçecek "paşazade veya paşa dede" geleneği bu dönemde başladı. II. Abdülhamit kendine bağlı devlet memurlarını ekonomik olarak üst seviyeye çıkardı. Türk tarihinde ilk kez memur lojmanları yapıldı. Laleli'de Tayyare ile Beşiktaş'taki Akaretler lojmanları ile Fransız benzeri bürokratik hayatı İstanbul'da etkili oldu. II. Abdülhamit döneminde Osmanlı devleti tam bir Avrupalı devlet görünümüne girdi. Padişah iç ve dış politikayı yönetirken atadığı hiç bir yetkiliye güvenmiyordu. Benzer şekilde hiçbir üst düzey memurda padişaha itimat etmiyordu. Bu sistemin en zayıf tarafı idi. Keza yükselmek için memurlar birbirlerini yaftalayıp jurnalliyorlardı. Sistemin buna izin vermesi bir başka tartışma konusu idi. Bu hastalık Cumhuriyetin değişik dönemlerinde çok sık görüldü.

Bütün bu uygulamaların yanında II. Abdülhamit dönemindeki bürokrasi özellikle belge tanzimi konusunda en iyi konumdaydılar. Yabancı dili olan Avrupalıları tanımda kalifiyeli bir memur tipi doğdu. Şekilcilik yanında azda olsa içeriği kaliteli mülkiyeliler iç ve dış işleri bakanlıklarının yanında tüm bakanlıklarda etkin idiler. Bakanlıkların kaliteleri arttı. Toplumdaki okullaşma oranındaki artışa paralel olarak eğitilmiş memurun kalitesinin artırılmasında en üst sınırlar zorlandı. Padişah bu yönteminin faydalarını özellikle dış politikada gördü. Avrupa'yı bilen müzakereci, karşı atağa geçen diplomat tipi çıktı. Dünyanın her yerinde Osmanlı nüfuzunu artıran istihbarat elemanları bu arada muhalifleri takipte de kullanıldı. Devletin önceliği din değildi. Sadece Devletti. II. Abdülhamit kendisi dindardı. Ama Osmanlı devleti işlerinde dinin etkisi fazla görülmezdi. Bu şemsiyenin altında seçkinler, var olan güçle fazla çatışmaya girmeden kendi nüfuz alanlarını muhafaza etmeye özen gösterdiler.

Memurunda standardının artırılmasında Tanzimat aydınlarında Sadık Rıfat paşanın oğluna yazdığı "Ahlak Risalesi" eserin çok faydası oldu. Risale, II. Abdülhamit döneminde memurların el kitabı oldu. Devlet memuru görevini yaparken Ahlak ve erdemli davranışlar içerisinde olmasına teşvik edildi. Bu eser, Cumhuriyet dönemindeki memur kanunlarının da esin kaynağı oldu. II. Abdülhamit dönemi Türk bürokrasi tarihi açısından ilginç bir sorun çözme tekniği geliştirdi ki bu günümüzde devam eder. Bir problem çıkarsa onunla ilgili bir birim kurulurdu. Sorun sona erdikten sonra o kurum veya birim ortadan kaldırılırdı. Mesela; 93 harbi sonrası Balkanlardan gelen muhacirler için kurulan "Muhacirin Umum Müdürlüğü" göçmenlerin gelişi bitince

kaldırılmış akabinde Balkan harbi sonrasında yeniden kurulduğunu Osmanlı Arşivlerindeki belgelerde görebiliyoruz.

II. Abdülhamit dönemi Cumhuriyetteki bürokratik hayata ve anlayışı en çok tesir eden evredir. Cumhuriyet döneminde özellikle Milli Şef zamanındaki iç politik algılamalarına paralel olarak bürokratin davranışı II. Abdülhamit dönemindeki memurlara benzemektedir.

II. Abdülhamit Dönemi Devlet Sisteminin Uygulama Şeması

II. Abdülhamit'e kadar otoritenin merkezinde duran devlet memuru kendinden daha üstün otoriter bir yapı gelince ona itaati fikrini benimsedi. Bu fikri padişahı destekledi. II. Abdülhamit dönemindeki seçkin memurlar ilerleyen tarihlerde II. Abdülhamit'in gücünü kıramayacaklarını anladıklarından (ki burası tartışılır.) itaat şikını tercih ettiler. "İtaat edip kendi işimizi yaparız mantığı" kalıcı oldu.

Bunun yanında 1878 sonrası Meşrutiyetin askıya alınmasıyla birlikte yurtdışına giden devlet memurları dönemin muhalefetini oluşturdular. Seçkin bürokratların Avrupa macerası aslında bir namus sınavına dönüştü. Kimisi bu sınavdan sınıfta kaldı, kimisi geçti.

1878 tarihine kadar devlet güvencesinde okuyan ve devleti temsil eden fertler şimdi sade bir vatandaş olarak Avrupa da idiler. Arkalarında, önlerinde devlet olmadan kafalarındaki ilke ve fikirlerle tam bir sınavdan geçtiler. Avrupa'daki öğrencilik yıllarında veya orada çalışırken kimi

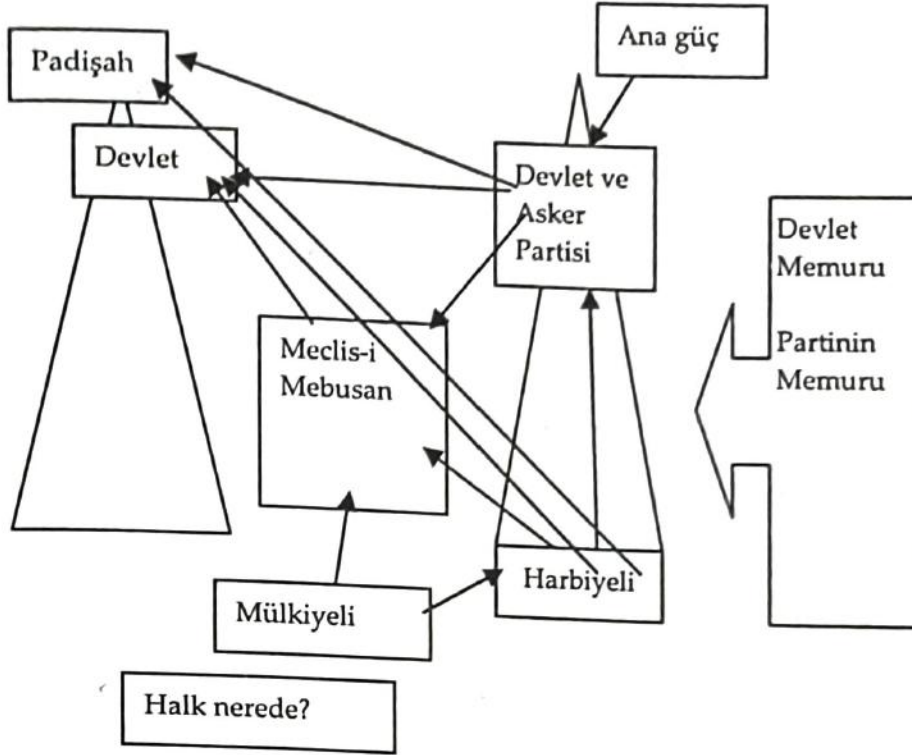
zaman ihtilal düşüncelerine sıcak duran fikirlere sahip olan seçkin bürokratlar, devletteki görevlerine başlayınca "devlet"i kendi çıkarlarına göre tanımladıkları ortaya çıktı. Şimdi, Avrupa sokaklarında gerçek testten geçmekteydiler. Avrupa'nın zengin caddelerinde devletin imkânlarıyla oturanlar, şu anda arka sokaklarda ekmek derdine, kimileri de Türkiye'deki sistemin derdine düştüler. Halkın iktidarda olması gerekirken kendi hayatları burjuvalaştı.⁹ Fransa sokaklarında halkı keşif ettiler. Meşrutiyetin gerçek manasına ulaşan Türk münevverleri görülmeye başladı. Jöntürkler Avrupa'daki doğru uygulamaları gördüler. Kendi çıkarı için kullanılan kavramların gerçek manalarını öğrendiler. Yurt dışına çıkan jöntürkler ağırlıklı olarak mülkiyelilerdi. Fransa ve İsviçre'yi yurt olarak tercih ettiler. Yurt içinde kalanlar ise ağırlıklı olarak Harbiyelilerdi. II. Abdülhamit'e 1900lerde karşı duruş yapanlarda onlardı. Jöntürklerin Avrupa'da çıkardıkları gazeteler gizlice Osmanlı devletine sokuldu. Gazetelerin muhatapları genç Harbiyeli, Mülkiyeli ve Tıbbiyelilerdi. Gazeteler ülke ve dünya gündemini, Avrupa'daki temel değerleri, jöntürklerin geçirdikleri değişimleri, yeni nesil gizlice okullarının yatakhanelerinde ve sınıflarda okudular. Kazım Karabekir "İttihad ve Terakki Cemiyeti" adlı kitabında, öğrencilik yıllarında okul yatahanesinde arkadaşlarıyla birlikte Avrupa'dan gelen gazeteler için düzenledikleri okuma seanslarını ayrıntılı olarak anlatırdı. Bu genç Harbiyelinin okuduklarıyla yaşadıkları farklı idi. Onlarda yeni sistem arayışlarına girdiler. Meşrutiyetin biran önce gelmesini istemeye başladılar. Tüm sıkıntıların kaynağı II. Abdülhamit idi. Meşrutiyet gelirse sorunlar bitecekti. Düşünülenler yine I.Meşrutiyette de olduğu gibi yapılamadı. Halkın değil bürokratların kurduğu partilerin iktidarı düşünülüyordu. İçerdekiler kendilerini, dışarıdakiler ise halkın iktidarını düşünüyorlardı. Bunun ilk çatışmaları düzenlenen jöntürk kongrelerinde bariz şekilde gözüktü. Takvimlerin 1908'e yaklaştığında Türklerde ilk demokrasi sınavına hazırlanıyordu.

Devletten Devlet Partisine

II.jöntürk Kongresi sonrası sistemin rotası belirlendi.Yol haritası sonucuna göre kimileri Meşrutiyeti ilan etmek, kimileri de Padişahu indirmek istiyordu. Bu sürecin oluşmasında parti fikri yeni idi. Parti gelecek yönetimlerde yeni ve ideolojik bir siyasal aktördü.¹⁰

⁹ Bayram Ali Çetinkaya, "Meşrutiyet Dönemi (1876-1909)Aydın ve Devlet Adamının/Bürokratının Kimlik Yapısı", Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,C.XII/2(2008),s.83.

¹⁰ Çetinkaya,a.g.m.,s.99.

II. Meşrutiyet Sonrası Osmanlı Devlet Sisteminde Farklılaşan Roller Şeması

1908 tarihinde ilan edilen II. Meşrutiyetle Osmanlı Devlet sisteminde beklenen kimilerine göre arzulanan Halkın yönetime geçişi değil, tam tersine Harbiyelinin yeni rejimi kendi lehine çevirip, asker devlet partisi kavramıyla iktidar olması idi. Temmuz 1908'de II. Meşrutiyet ilan edildi. İktidara gelen Asker partisi "İttihat ve Terakki" idi. Artık devlet ve asker in cemiyeti (partisi) şimdi iktidardı. İttihat ve Terakki bir başka ifade ile asker partisi iktidar olunca halkın ve her türlü fikirlerini serbestçe söyleme düşünceleri sözde kaldı. Meşrutiyetin ilanı sonrası yaşananlar bununla da bitmedi. Hükümet diğer muhalif gruplara karşı tavır almaya başladı.

Harbiyeli siyasetin tam ortasına oturdu. Mülkiyeli ve diğer memurlar bu sefer devlet mi parti mi ikilemi yaşamaya başladılar. Parti daha baskın gelmeye başladı. Harbiyelinin II. Abdülhamit döneminde silahlı ama fikirsiz muhalefeti oluşturması bunun için yapılan gizli toplantılarla alınan riskler şimdi onları iktidar yaptı. Kendilerine göre devleti hak etmişlerdi. Ama bürokraside oluşturdukları ikilemler kendilerine karşı muhalefetin doğmasına sebep oldu. Devlet memuru şimdi ki görevinin de partiye hizmet olduğu fikrine kapılmaya başladı. Kuvvetler birbirine girdi. Ehil olanlar değil partiye yakın olanlar iktidarın nimetlerinden faydalanmaya başladılar. Meşrutiyet geldi diye

sokaklarda sevinenler "Rumeli'ndeki halk nereden geldi bu Ruslar, Bulgarlar" demeye başladılar. Acı olan durum, III. Selim dönemindeki siyasi duruma tekrar geri dönüldü. Bir zamanların Yeniçerisi şimdinin Harbiyelisi, partiyle sistemin ana gücü oldu. Asker partisine muhalif grupta askerin içinden çıktı. Askerlikten başka her işi yapan asker, gerçek görevi olan vatan savunmasını yapamadı. Başarısızlığın en büyük kırılması Balkan savaşlarında oldu. II. Abdülhamit'e yapılan tek adam eleştirisi şimdi 3 adama (Enver, Cemal ve Talat Paşalar) yapılmaya başlandı. Halk açısından ise değişen tek şey vardı. O da yavaş yavaş kaybolup giden devletin vahim durumunu seyretmekdi.